

Поховальні пам'ятки – як джерело вивчення історії населення межиріччя середньої течії Дністра та Південного Бугу в II-V ст. н.е.

В статті автор характеризує слов'янські поховальні пам'ятки як невід'ємну складову духовної та матеріальної культури населення середньої течії Дністра та Південного Бугу.

Ключові слова: поховання, обряд, трупопокладення, трупоспалення, бірітуалізм.

Важливе місце у з'ясуванні генетичних зв'язків населення Південно-Східної Європи протягом I тис н.е. належить поховальному обряду, який достатньо вивчений в процесі досліджень могильників зарубинецької, пшеворської, київської і черняхівської культур, некрополів слов'ян раннього середньовіччя і давньоруського періоду [15, с. 161]. Поховальний обряд є важливим історичним джерелом що дозволяє розширити наші знання про суспільний устрій, демографію, господарство, ідеологію первісних племен, тому дослідження поховальних пам'яток регіону вважаємо актуальним.

Духовна культура давніх слов'ян у її різних проявах привертала до себе увагу дослідників. Джерельна база цього питання формувалася, починаючи з останньої чверті XIX ст. В останні роки дослідники вивчали не тільки релігійні язичницькі вірування та обряди, а й емпіричний досвід східних слов'ян-землеробів [8, с. 144].

Проблема формування черняхівської культури є однією із глобальних в археологічній науці. Їй віддала свій талант велика когорта відомих вчених таких як М.Ю. Брайчевський, Є.В. Махно, М.Ю. Смішко, Е.О. Симонович, М.О. Тиханова, Г.Б. Федоров, В.Д. Баран, І.С. Винокур, Б.О. Тимошук, В.В. Сєдов, Б.В. Магомедов та ін.

В районі Південної Волині широкі археологічні дослідження проведені на черняхівському поселенні в с. Лепесівка [22, с. 178-191]. Вивчався у зазначеному районі черняхівський могильник в с. Раковець [9, с. 144-159]. На Південному-Бугу, в межах Східного Поділля, досліджувався черняхівський некропіль в с. Косаново [17,

с. 77-155]. Безпосередньо на середньому Дністрі та в межиріччі Дністра – Південного Бугу, на території Центрального Поділля, а також в районі Південної Волині, Подільською археологічною експедицією (І.С. Винокур, О.М. Приходнюк, М.І. Ягодзинський, І.П. Герета) відкрито і зафіксовано черняхівські могильники в селах Устя, Рідкодуби, Ружичанка, Гнатки, Пасічна, Баглаї Хмельницької обл. та Чистилів Тернопільської обл. [11, с. 112].

Для черняхівської культури у поховальному обряді характерною особливістю є наявність бірітуалізму – існування двох поховальних обрядів (трупопокладень і трупоспалень) [12, с. 145]. Трупоспалення і трупопокладення зустрічаються в могильниках приблизно в однаковій кількості. Лише на самому кінцевому етапі черняхівської культури обряд трупопокладення витіснив обряд трупоспалення. Поховання з трупоспаленнями знаходяться зазвичай на глибині від 0,10 до 0,50-0,80 м. Спалення відбувалось не на території могильника, а за його межами. Разом з кістяком в поховальне вогнище потрапляла і частина дрібних речей (прикраси, частини одягу, пряжки та ін.). Інша частина речей потрапляла до могильної ями або до урни вже після закінчення обряду трупоспалення і не маючи слідів дій вогню. Перепалені кальциновані людські кістки клались або в неглибоку округлу (рідше овальну) могильну яму (діам. від 0,30 до 0,80 м), або в урну яка інколи накривалась зверху іншим посудом. Поховальні урни не виготовлялись спеціально, їх роль виконував звичайний побутовий посуд: горщики, рідше миски, зазвичай невеликих або середніх розмірів з числа столового посуду. Інколи поруч з поховальною урною клали посуд для пиття: горщики, миски, глечики, амфори, кубки.

Перепалені кістки поміщались в урну в певному порядку, поверх інших кісток клались залишки черепної коробки.

Поховання з трупопокладеннями знаходяться в прямих овальних в плані (рідко з уступами, сходами) ямах. Глибина ям коливається від 0,40 до 3 м, довжина – від 1,30 до 2,30 м, ширина – від 0,60 до 1,40 м. Дно завжди плоске. Посуд для їжі та пиття, зброя та інші речі розташовувались зазвичай на рівні залягання кістяка; зброя та знаряддя праці – біля правої руки або кісток тазу, посуд знаходиться біля голови і в ногах, рідше біля тазу, прикраси – на тілі померлого. Померлі клались зазвичай на спину з витягнутими ногами (інколи одна або обоє ніг зігнуті в колінах): руки положені вздовж тіла (рідше ліва або

права рука зігнута в лікті і лежить на кістках тазу).

За час існування черняхівської культури в деталях обряду поховань відбуваються деякі зміни. Могильні ями раннього етапу не такі глибокі, як пізніші, в них значно більше речей. Померлого зазвичай клали головою на північ (з різноманітними відхиленнями на захід або на схід). В самих пізніх похованнях могильні ями стають значно глибшими (до 3,00 м, а в ранній період їх глибина рівнялось 0,40-1,20 м); речей в них обмаль, інколи зовсім немає, померлих хоронили головою на захід (також з відхиленнями). Ці зміни в деталях обряду поховань з трупопокладеннями черняхівської культури вперше визначив за матеріалами могильників Подніпров'я Е.А. Симонович [24, с. 235-236].

Природа черняхівського поховального обряду (трупоспалення), має своє генетичне коріння в старожитностях своїх історичних попередників – носіїв зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур. Різні типи трупоспалень (в урнах і без урн, ямні з речами і без речового інвентарю) характерні як для старожитностей рубежу нашої ери, так і для пам'яток черняхівської культури [12, с. 145]. Цікаво, що в некрополях зарубинецької, пшеворської та черняхівської культур, поховання не мають ніяких зовнішніх ознак і разом з тим, дуже рідко перекривають одне одного. Мова йде про те що носії цих археологічних культур знали порядок поховань на своїх кладовищах. Дослідник І.С. Винокур вважає, що це робилось для того, щоб далекі сусіди і вороги, які нападали на територію вказаних племен, не знали про місця поховань їх предків. На його думку, відсутність зовнішніх ознак могил у черняхівців було пов'язано з бажанням населення зберегти порядок на своїх некрополях і не дати можливості ворогам опоганити могили предків. В умовах початку «великого переселення народів», коли значні контингенти різноетнічних племен перейшли в рух, така система на некрополях лісостепових племен рубежу та першої половини I тисячоліття мала повністю реальну основу.

З плином часу, в процесі змішування племен та їх довготривалого спільного проживання прийшли елементи змішувались із місцевими. Це відбилося на поховальному обряді черняхівської культури [7, с. 58].

Як стверджує І.С. Винокур, на черняхівських могильниках які стали відомі в 60-ті роки XX ст. на території Поділля, також присутні елементи сарматської культури [4, с. 32].

В процесі свого руху сармати втратили окремі елементи своєї культури

(курганні насипи, деформація черепів і т.п.). Вони поступово і в деякій частині зливаються на Правобережжі України з місцевим населенням і очевидно переймають з часом місцеву культуру черняхівських племен [6, с. 128-130].

Як стверджує М.Н. Абрамова, поступове (в напрямку на захід) зменшення в сарматських похованнях рис власної культури, пояснюється певною віддаленістю їх від центру і стійкістю місцевих традицій [1, с. 108]. М.Ю. Смішко вважає, що сармати з'явилися на північно-західному Подністрів'ї вже на початку н.е. Це була очевидно, якась група племен язигів, які першими із сарматів переселились із причорноморських степів на захід [6, с. 130-131].

Трупоспалення черняхівських могильників є втіленням ідеї про очищувальну силу вогню. Тому І.С. Винокур вважає що землеробське населення першої половини I тисячоліття, яке обожнювало сонце, значне місце в поховальному ритуалі відводило вогню [7, с. 58]. Особливості черняхівських поховань з трупоспаленнями свідчать про різноетнічне коріння і дозволяє говорити про три основні елементи на яких сформувався черняхівський обряд трупоспалення: зарубинецький, пшеворський і в деякій мірі гето-дакійський. Дослідниця Н.М. Кравченко вважає що трупоспалення не можна вважати відмиряючим обрядом на черняхівських могильниках [16, с. 47-51]. Але не тільки в трупоспаленнях виявляються ідеї обоження сонця і вогню, пов'язаного з ним. Трупоспалення на черняхівських могильниках також мають елементи, пов'язані з дією вогню. Такий ритуал простежується при дослідженнях Раковецького та Ружичанського могильників, де померлого посипали попелом ритуального вогню [14?, с. 228-230].

Раковецький могильник розташований на підвищенні лівого берега р. Раковички (однієї із приток р. Горинь). У 1961 р. під час земляних робіт мешканець с. Чеснівський-Раковець Збараського району Тернопільської області А. Димнич на глибині 1,5 м нашттовхнувся на залишки двох стародавніх поховань. У тому ж році старший науковий співробітник Кременецького краєзнавчого музею М. Островський – провів перше обстеження місцезнаходження знахідки. У 1962 р. об'єднаною археологічною експедицією Чернівецького державного університету та Кременецького краєзнавчого музею розпочалися роботи по дослідженню

могильника. Раковецький могильник знаходиться в центрі села, поруч із сучасним кладовищем та церквою, в урочищі «За городами». В 1962-1963рр. було виявлено 18 поховань.

На думку дослідників І.С. Винокура та М.І. Островського, із виявлених в 1962-1963 рр. 18 поховань Раковецького могильника жіночими були захоронення № 6, 14, 15; за речовим інвентарем який супроводжував поховання, жіночими були поховання № 2, 4, 7. Чоловічим було поховання № 8. За речовим інвентарем чоловічими були поховання № 1, 3 [10, с. 64-67]. Поховання № 5, 10, 11, 13, 16 – дитячі.

Всі трупоспалення (поховання № 7, 9, 12, 17, 18) – урнові. Урни як правило стояли денцями вверх в ямах, заповнених залишками трупоспалень і вогню. Трупоспалення проводилось, очевидно, на стороні.

Під час досліджень поховань – трупопокладень і трупоспалень – приблизно на рівні давнього горизонту завжди зустрічались фрагменти битого посуду – гончарного та ліпного. Інколи простежувались і прошарки обпаленої землі, вкраплення золи та деревного вугілля. Дослідники вважають що це залишки ритуальних тризн, пов'язані з ритуальним обрядом.

Бірітуалізм (поєднання трупопокладень і трупоспалень) в поховальному обряді – характерна особливість Раковецького могильника, як і багатьох інших Черняхівських некрополів. У Раковці знайдено єдине потривожене захоронення (поховання 15) [9, с. 157]. Подібні потривожені поховання зафіксовані в могильниках: Ромашки, Черняхів, Маслово, Лохвиця, Переяслав-Хмельницький, Дерев'яне, Телешівка, М. Ржавець, Журавка-Ольшанська, Августинівка, кошара радгоспу Придніпровського, Будешти, Малаєшти [21, с. 52]. Дослідники по-різному трактують ці потривожені поховання. Хаотичне розташування кісток у таких похованнях пояснюють, тим, що поховання невдовзі після захоронення були пограбовані; при цьому частина речей, на думку Д.Т. Березовця і В.П. Петрова, викрадалася [3, с. 90]. Інші дослідники вбачають в потривожених Черняхівських похованнях результат магічних дій, які проводилися носіями Черняхівської культури

на місці кладовищ своїх предків і родичів [14, с. 142]. Е.А. Симонович вказує, що на могильниках перекопувались саме поховання з північною орієнтацією, які, на його є більш ранніми, і пояснює масове руйнування ранніх черняхівських могил з магичною метою – для захисту живих від уявного впливу померлих [21, с. 59].

Точку зору Е.А. Симоновича поділяє І.С. Винокур, тому відносить до числа таких культових обрядових поховань, захоронення 15 Раковецького могильника. У похованні 15 дослідники зіштовхнулись з унікальним випадком, коли поруч з іншими речами, що знаходились в могильнику, знайдено кам'яну статую. Ця статуя, на їх думку, є символом фалічного культу. Кістки скелету і череп дозволяють припустити, що тут була похована жінка похилого віку. Про приналежність зазначеного поховання жінки свідчить і набір предметів з могили, і зокрема, наявність кістяного гребеня, сердолікової бусини і глиняного біконічного прясла. Дослідники вважають що це очевидно, поховання жінки-жриці [9, с. 157]. Кам'яна фалічна статуя мала символізувати культ родючості [12, с. 136]. Припускаючи приналежність поховання 15 жінці-жриці, яку супроводжував досить багатий набір речей і фалічний ідол, дослідники висловлюють припущення навмисного розчленовування тіла померлої при здійсненні поховального обряду. Етнографічні паралелі свідчать, що вірування, які стосувалися відносин між померлими та живими, утримувались досить міцно, і вони зовсім не схожі на християнські. Померлі ділилися у слов'ян на дві категорії: одна категорія – «чисті» небіжчики, які померли природною смертю; інша – «нечисті», тобто ті, які загинули неприродною, насильницькою або передчасною смертю – вбиті, самогубці, утопленики та чаклуни. Їх особливо боялися і намагалися знешкодити. Ця марновірна боязнь була породжена страхом перед такими людьми ще за їхнього життя (чаклуни) Причому слов'яни, наприклад, боялися не душі чи духу мерця, а його самого. До недавнього часу жили народні забобонні прийоми знешкодження такого небезпечного мерця: щоб він не встав з могили і не зміг нашкодити живим, труп упиря пробивали осиковим кілком [23, с. 180-182].

Особливе місце серед досліджених могильників в межиріччі Дністра та Південного Бугу належить Ружичанському некрополю. Систематичні археологічні дослідження на черняхівському могильнику біля с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької обл. проводились подільською археологічною експедицією в 1964-1966 рр.

На могильнику досліджено площу біля 900 м², що складає приблизно 60% всієї території, зайнятої Ружичанським некрополем. Всього розкопано 73 поховання, з них 34 трупопокладення, 38 трупоспалення та 1 кенотаф [11, с. 112].

Більшість трупопокладень орієнтовані головою на північ – деякі на захід. Поховання супроводжувались цілою серією гончарного посуду та окремими ліпними посудинами з жертвовою їжею. Поруч з такими захороненнями відкриті поховання безінвентарні, що свідчить про існування майнової і соціальної диференціації суспільства [13, с. 228].

Трупоспалення представлені похованнями в урні (2) та ямними (36). Південно-східна половина некрополя пов'язана з трупопокладеннями. В цій частині могильника розташоване поховання-кенотаф, а також жертвні поховання тварини.

В розташуванні окремих трупопокладень простежується стратиграфічне перекривання одного поховання іншим.

Грунтові трупопокладення Ружичанського могильника за обрядом мають багато спільного з іншими некрополями черняхівської культури (Черняхів, Маслово, Косаново, Раковець, Малаєшти та ін.) [19, с. 53-118].

Особливе місце на Ружичанському могильнику належить потривоженим похованням (сім поховань). Кістяки в них, як правило, порушені. Цей обряд, мав магичне значення. Який широко розповсюджений на черняхівських могильниках [21, с. 49-60].

Серед звичайних поховань на Ружичанському могильнику виділяється кенотаф (поховання 12). Тут не було ні скелета, ні залишків кремації померлого. В

могильну яму цього символічного поховання покладено посуд з жертвовною їжею та питвом. Окремі кенотафи відомі і на інших черняхівських могильниках. Таких як Будешти [20, с. 325], та ін.

Цікаво відмітити що в носіїв зарубинецької культури – також побутувала традиція спорудження окремих кенотафів на могильниках. На думку І.С. Винокура, вказане символічне захоронення-кенотаф було влаштовано на честь якогось знатного одноплемінника, який загинув на чужині. А традиція спорудження кенотафів на некрополях черняхівських племен мала місцеве коріння [12, с. 152].

Трупоспалення Ружичанського могильника представлені урновими (2 поховання) та ямними (36 поховань). За поховальним ритуалом і урнові і безурнові (ямні) поховання знаходять генетичну підоснову в пам'ятках зарубинецької та пшеворської культур. Ями цих поховань округлої, овальної, рідше – підпрямокутної форми. Крім залишків кремації, у вказаних похованнях інколи трапляється посуд із жертвовною їжею. Але зазвичай в похованнях такого типу ніякого супровідного інвентаря не спостерігається. Над кістяком померлого, а інколи і поруч з ним під час розчистки трапляються фрагменти кераміки, кістки тварин, прошарки вугілля та золи. Це, очевидно, залишки тризни, які здійснювались не тільки під час обряду трупопокладення, але й трупоспалення [11, с. 126].

Виявлені на Ружичанському могильнику дві основні групи поховань (трупопокладення і трупоспалення) на думку дослідників є розповсюдженим та типовим явищем для більшості черняхівських могильників. Вказана закономірність простежена на більшості черняхівських могильників [18, с. 53].

Могильник черняхівської культури досліджено експедицією під керівництвом І.С. Винокура в с. Рідкодуби Хмельницького району. Він знаходиться на корінній терасі одного із струмків (притоки р. Південний-Буг), на місці колишнього колгоспного току [2, с. 140].

Розкопками в Рідкодубах відкрито 10 черняхівських захоронень, 5 з них належало трупопокладенням і 5 – трупоспаленням в ямах. Орієнтація

трупопокладень північна та західна з деякими відхиленнями. Одне з трупопокладень цього могильника належить до так званих потривожених поховань. Речовий інвентар Рідкодубівського могильника подібний до матеріалів Ружичанського некрополя [13, с. 115]. Виявлено гончарний та ліпний посуд, бронзові арбалетні фібули, підвіски-амулети з морських раковин, бурштинові намистини [5, с. 135]. Також в одному із поховань біля покійника знайдено римську монету. На думку І.С. Винокура, вказана деталь поховального обряду могла з'явитися у лісостепових племен II-V ст. н.е. під безпосереднім впливом античної культури Північного Причорномор'я [12, с.148].

В 1967-1968 рр в с. Устя Кам'янець-Подільського району археологічною експедицією під керівництвом І.С. Винокура та О.М. Приходнюка на березі Дністра, досліджено чотири захоронення на черняхівському могильнику [2, с. 91]: 2 трупопокладення і 2 трупоспалення (в ямі та в урні). Трупопокладення північної та західної орієнтації. Одне з трупопокладень і одне трупоспалення цього могильника мали кам'яні деталі (вмостка у трупопокладенні і обкладка каменем ями з рештками урни у трупоспаленні).

Характер і обряд захоронення на могильниках межиріччя Дністра – Південного Бугу та півдня Волині, основні типи речового інвентаря належать до типових пам'яток черняхівської культури [13, с. 115].

Отже, аналіз матеріалів дозволяє з'ясувати що поховальний обряд є важливим історичним джерелом який засвідчує про значний історико-культурний розвиток східнослов'янських племен та стійкі традиції генетичних зв'язків із попередніми етнокультурними утвореннями рубежу і перших століть нової ери.

Список використаних джерел:

1. Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины в II в. до н.э.-I в. н.э / М.П. Абрамова // СА. – 1961. – № 1. – С. 91-110.
2. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: «Деснянська правда» 2011. – 176 с.
3. Березовец Д. Т. Лохвицкий могильник / Д.Т. Березовец, В.П. Петров // МИА – № 82. М., 1960. – С. 84-99.
4. Винокур И.С. Волино-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры / И.С. Винокур // КСИА. – Вып. 121. – С. 27-32.
5. Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
6. Винокур И.С. Киселевский могильник I-II вв. н.э. / И.С. Винокур, Л.В. Вакуленко // КСИА АН СССР. – Вып. 112. – М., 1967. – С. 126-130.
7. Винокур И.С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен / И.С. Винокур // СА. – 1969. – № 1. – С. 48-61.
8. Винокур И.С. Пам'ятки духовної культури племен пізньоримського часу на Волино-Подільському порубіжжі / Винокур И.С. // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвячена 470 річчю від дня народження князя К.В. Острозького 29-30 травня / [ред. кол.: Войтенко В.І., Гоцький Г.І., Журко О.І. (наук. ред.), Смоленюк П.С., Товстига В.В. (гол. редкол)]. – Хмельницький-Старокостянтинів-Самчики, 1997. – С. 144-149.
9. Винокур И.С. Раковецкий могильник / И.С. Винокур, М.И. Островский // МИА. – № 139. – М., 1967. – С. 144-159.
10. Винокур И.С. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. / И.С. Винокур, М.И. Островский // КСИА АН СССР. – Вып. 102. – М., 1964. – С. 64-69.
11. Винокур И.С. Ружичанский могильник / И.С. Винокур // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 112-135.

- 12.Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
- 13.Винокур И.С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка / И.С. Винокур // Археологические открытия 1966 года. М., 1967. – С. 228-230.
- 14.Гончаров В.К. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького / В.К. Гончаров, Є.В. Махно // Археологія. – К., 1957. – Т. 11. – С. 127-144
- 15.Козак Д.Н. Венеди / Д.Н Козак. – К.: Інститут археології НАН України., 2008. – 470 с.
- 16.Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках / Н.М. Кравченко // КСИА АН СССР. – Вып. 121. – М., 1970. – С. 44-51.
- 17.Кравченко Н.М. Косановский могильник / Н.М. Кравченко // МИА. – № 139. – М., 1967. – С. 77-115.
- 18.Петров В.П. 1959. Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1989 г.) / В.П. Петров // МИА. – № 70. – С. 32-60.
- 19.Петров В.П. Черняховский могильник / В.П. Петров // МИА. – 1964. – № 116. – С. 53-118.
- 20.Рикман Э.А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) / Э.А. Рикман // МИА. – 1960. – № 82. – С. 302-328.
- 21.Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху / Э.А. Сымонович // СА. – 1963. – № 1. – С. 49-60.
- 22.Тиханова М.А. Раскопки на поселении III-IV вв. у с. Лепесовка в 1957-1959 гг. – СА. – № 2. – 1963. – С. 178-191..
- 23.Токарев С.А. Религия в истории народов мира / С.А. Токарев. – Москва : Политиздат, 1964. – 559 с.
- 24.Федоров Г.Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре / Г.Б. Федоров // СА. – 1958. – № 3. – С. 234-243.

In the article an author characterizes slavonic sights of burial place as a source is important historical that allows to extend our knowledges about framework of society, demography, economy, ideology of population of middle flow of Dnestr and Sonth Bugu.

Keywords: burial place, ceremony, trupopokladennya, trupospalennya, biritualizm.